

<http://dx.doi.org/10.16926/sn.2023.19.06>

Received: 15.05.2023

Accepted: 21.09.2023

NATALIYA PIDUBNA

<https://orcid.org/0000-0003-0331-0496>

(H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv)

e-mail: piddubnan71@gmail.com

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ БІБЛІЙНОСТІ В ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Jak cytować [how to cite]: Piddubna, N. (2023). Вербалізація біблійності в щоденниковому дискурсі Олександра Довженка. *Studia Neofilologiczne. Rozprawy Językoznawcze*, 19, 95–110.

Verbalization of Biblicality in Oleksandr Dovzhenko's Diaries

Abstract

The article examines the linguistic means of expressing biblicality in O. Dovzhenko's diary notes, including biblical lexical units, biblical phraseology, and biblical quotations. The analysis demonstrates that the majority of biblical lexical units have a symbolic meaning, that is, they are used in the text as a symbol, which is especially evident in proper names - biblical anthroponyms. The article focuses on biblical allusions, mostly indirect, which is one of the manifestations of the intertextuality of the work. Biblical quotations, as well as biblical allusions, biblical lexis and phraseology, are a significant means of expressing the author's intentions in diary notes, in particular when it comes to portrayal and self-portrayal, especially as an artistic means of characterizing the heroes of Dovzhenko's future films.

Keywords: biblical unit, biblical allusion, intertext, intention, symboleme.

Резюме

У статті розглянуто мовні засоби вираження біблійності в щоденникових записах О. Довженка, зокрема лексичні біблізми, біблійні фразеологізми та біблійні цитати. Продемонстровано, що більшість лексичних біблізмів має символічне значення, тобто вживається в тексті як симболема, що особливо виразно простежується у власних на-

звах – біблійних антропонімах. У статті зацентровано увагу на біблійних алюзіях, переважно непрямих, що одним із виявів інтертекстуальності твору. Біблійні цитати, як і біблійні алюзії, біблійна лексика і фразеологія, є вагомим засобом вираження авторських інтенцій у щоденникових записах, зокрема коли йдеться про портретування й самопортретування, особливо як про художній засіб характеристики героїв майбутніх Довженкових кіноповістей.

Ключові слова: бібліїзм, біблійна алюзія, інтертекст, інтенція, символема.

1. Вступ

Питання взаємозв'язку мови й релігії, зокрема впливу Біблії на мовлення окремих українських знакових письменників, зокрема Лесі Українки, Т. Шевченка, І. Франка та ін. останнім часом викликає все більший інтерес, що відбито в роботах С. Богдан (2010; 2014), Т. Вільчинської (2013), А. Ковтун (2006; 2010), А. Берестової (2016), Ж. Колоїз (2013), О. Ципердюк (2016) та ін. Не менш актуальним є й дослідження специфіки функціонування теонем у відображенні світогляду тієї чи тієї знакової мовної особистості, лінгвоперсони, з'ясування особливостей її лінгвокреативності, визначенні прагматичного потенціалу релігійної лексики й фразеології, зокрема бібліїзмів.

Зазначимо, що **біблійність** ми розуміємо широко – це вплив Біблії на українську мову, що виявляється передовсім у функціонуванні системи бібліїзмів – слів чи усталених виразів, що можуть мати структуру словосполучення або речення, а також цитат і текстів, що є фрагментами Біблії або ж алюзією на певний її фрагмент, й широко вживаються в мовленні (Піддубна, 2019: 170).

Щоденник є неоціненним джерелом для низки лінгвістичних дисциплін, зокрема лінгвоперсонології, оскільки він як автентичний матеріал, маючи високий ступінь “напоєння” авторським “я” (Коцюбинська, 2009: 31), дає змогу найбільш повно відтворити психологічний портрет його автора, дає безцінний матеріал для дослідження мовної поведінки тієї чи тієї людини, характеризує постать як МО, лінгвоперсону, розкриває чинники її становлення, показує роль впливу на неї мовного колективу й, відповідно, певної МО на мовний колектив. Дослідники зазначають, що «для науковця особливим постає відношення *мовна особистість* ↔ *мовний колектив*, де перша завжди підпорядкована активному впливу останнього, хоча необхідно враховувати й зворотню дію, оскільки активна особистість з її мовним потенціалом істотно впливає на загальномовну стихію колективу. [...] Більше того, інколи мовні особистості встановлюють мовні пріоритети, мовні цінності не тільки в мовному колективі, а й *загальнонародні* ↔ *загальнонаціональні* (Загнітко, 2017: 24). Підтвердженням активного зацікавлення до-

слідників вивченням щоденникового дискурсу, як видається, може слугувати хоча б той факт, що впродовж останніх кількох років мовознавство поповнилося низкою наукових розвідок, у фокусі уваги яких були різні аспекти щоденникової діяльності видатних особистостей. Ідеться зокрема про монографію Т. Космеди «Ego і Alter ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу» (Космеда, 2012); дослідженню мовних засобів вираження релігійного світогляду в щоденниках присвячені роботи С. Ігнат'євої (2013), А. Поповського (2013), М. Скаб (2013). І саме теонеми, зокрема бібліїзми, є одним із засобів інтелектуалізації української мови, а також вербалізації релігійного світогляду письменника.

Метою запропонованої статті є схарактеризувати мовні засоби вираження біблійності в щоденникових записах Олександра Довженка як засобу вираження авторської інтенції, з'ясувати їхнє функціонально-семантичне навантаження в тексті.

Матеріалом дослідження стали щоденникові записи О. Довженка різних років (2013).

2. Виклад основного матеріалу

2.1. Лексичні бібліїзми в щоденникових записах О. Довженка

Щоденникову діяльність О. Довженка досліджували, зокрема, такі українські вчені, як Л. Мацько, С. Марцин, Н. Видашенко, І. Кондратів та інші, однак досі маємо низку прогалин, що потребують спеціального вивчення. До таких недосліджених на сьогодні, але, безперечно, актуальних питань, як видається, належить і питання щодо функціонального навантаження релігійної лексики й бібліїзмів у діаріуші видатного письменника-кінематографіста. У зв'язку з тим, що в період розквіту антирелігійної пропаганди «Щоденник» О. Довженка рясніє роздумами про Бога, молитвами, описами релігійних свят, прецедентними біблійними одиницями, можемо розмірковувати про виняткову вагомість концептосфери «Релігія» в його мовній картині світу, а сама лексика на позначення ключових релігійних концептів є своєрідним засобом розкриття внутрішнього «я» письменника, чинником інтимізації його записів, основне призначення яких – сповідь самому собі, розмова із самим собою, своєрідна матеріалізація внутрішнього мовлення, що вияскравлює такий уривок зі щоденника:

Я почав молитися богу. Я не молився йому тридцять сім років, майже не згадував його. Я його одкинув. Я сам був бог, богочоловік. [...] І став я думати, що страшно і вбого на світі, коли його нема, як от зараз, наприклад. Він є, він був у Павлова, у Мічуріна і, очевидно, був у Дар-

віна, як у людей найглибшого синтезу, як інфантильно, себто первісно поетично персоніфікована ідея прекрасного, ідея добра, себто те, що підіймає духовну структуру людини над звичайною сумою її фізіологічних процесів, робить людину доброю, людяною, духовно високою, що дає людині почуття «состраданія», без якого людина не людина. Бог в людині. Він є або нема. Але повна його відсутність – це великий крок назад і вниз (Довженко, 2013: 397).

Бог в О. Довженка – це втілення ідеї прекрасного, ідеї добра, безсмертя, милосердя, до якого не кожна людина приходить одразу, але відкидання якого призводить до морального зuboжіння, є ознакою деградації особистості.

На думку Е. Марголіт і С. Тримбача, висловлену в передмові до видання «О. Довженко. Щоденникові записи (1939–1956)» (Харків: Фоліо, 2013), у щоденнику письменник реалізує вироблену ним стратегію для впливу на життя поза кінематографом: «Ця стратегія була вироблена Довженком, і щоденники говорять про це цілком визначено. У її основі маніфестування главенства життя, первинності життя перед мистецтвом [...]. Уся справа в тім, що за допомогою мистецтва (та ще й узятого під тотальний контроль влади) на життя вплинути складно. Уплинути на життя може тільки життя! [...]. Життя, що стало історією (історіями!) Чие життя? А своє, власне. І тому щоденник є найбільш природним способом реалізації такого розуміння суті справи. Пророк, яким мислив себе художник, більше за все вірить у те, що його Слово володіє магичними властивостями і, рано чи пізно, все одно проб'є стіну, що відгороджує його від Буття» (Марголіт, Тримбач, 2013: 8).

Уже з наведених слів видно про вагомість образу біблійного пророка в сприйнятті О. Довженка, адже сприйняття митцями довженківського періоду себе як пророків іде ще від Шевченка, який перекладав псалми біблійних пророків на великі українські вірші, простежується і у творчості Павла Тичини (*Воздвигне Україна свого Мойсея*). «Саме тоді, у 1920-ті, у середовищі українських інтелектуалів і склалося [...] уявлення про месіанську роль поетів, художників у справі Відродження України як такої. Уже довженківська «Звенигора» наповнена дискусійним толком подібних ідей. Образ героя месіанського замісу поставлений у центр наступних «Арсенала» й «Землі»» (Марголіт, Тримбач, 2013: 9).

Власне, до виявів біблійності в щоденнику відносимо наявність передовсім бібліїзмів різного структурного типу: лексичних, до яких уналежнюємо 1) лексеми, зокрема й відповідні типи (а) прецедентних власних назв, що пов'язані з Біблією — антропоніми, теоніми, агіоніми, топоніми, як-от: *Ісус Христос, Адам, Єва, Каїн, Мойсей, Соломон, Ірод, Пилат, Вавилон, Содом, Гоморра, Назарет, Голгофа*, а також (б) загальні назви з яскраво вираженою біблійною конотацією й наявним символъ-

ним значенням (*апостол, фарисей, псалом, лепта, притча, заповідь, розп'яття, мученик, світоч, світило, сіятель (сіяч), скрижалі та ін.*). Наприклад, бібліїзм *сіяч* походить з Притчі про сіяча і в Словнику української мови означає **1.** «Той, хто висіває насіння в ґрунт». **2.** чого, перен. «Той, хто поширює що-небудь серед людей (знання, досвід і т. ін.)» (СУМ-11, т. 9, с. 211). Саме другий ЛСВ і його відтінок цієї лексеми походять з Біблії, хоч у словнику, виданого за радянських часів, на це й немає вказівки, саме в значенні «Той, хто поширює що-небудь серед людей (знання, досвід і т. ін.)» уживає О. Довженко, щоправда, в майже оксюморонному поєднанні, називаючи сіятелями тих, хто вів антирелігійну політику, порівн.: *Але зерно, посіяне великим сіятелями Леніном і Сталіним, виростало в душі твоїй* (Довженко, 2013: 86). Відтінок значення «Той, хто викликає появу, розвиток чого-небудь» (СУМ-11, т. 9, с. 211), що має зв'язок з переосмисленням біблійного тексту, також знаходимо в «Щоденнику»: *«Хіба може бути страшна смерть для нас, месників, сіятелів ворожої смерті»* (Довженко 2013: 107).

У поєднанні з іменами *Ленін* і *Сталін* письменник використовує й лексичний бібліїзм *скрижалі* – «у широкому значенні – щось святе, недоторканне, те, чому людина поклоняється» (Коваль, 2012: 68), маючи на увазі моральні принципи радянського суспільства:

Сьогодні інтелігенція «завоювала» собі честь стояти на третьому місці після робочих і селян. [...] Люби се слово, хай буде воно твоїм символом – людина-інтелігент, бо не може бути радості життя сьогодні у країні, де тебе немає, де ти занедбана, третьосортна, фальшива, чи підроблена, які б високі слова не написала на кам'яних скрижзелях рука великих інтелігентів Маркса, Енгельса і Леніна. Скрижзали оберігає народ, часом не добачаючи вже, що на них написано, – так засиділи його величезні рої чиновництва надкласового (Довженко, 2013: 35).

Для самопортретування О. Довженко вживає біблійну лексему *мученик* **1.** Той, хто переносить або переніс муки, випробування. **2.** Канонізований церквою святий, що зазнав мук за віру (СУМ-11, т. 4, с. 833): *«Я був мученик в результатах своєї творчості»* (Довженко, 2013: 345), а для портретування одного зі своїх майбутніх героїв – *мученик* і *митар* у значенні «той, хто зазнає митарств», яка, зауважмо, не зафіксована в «Словнику української мови», однак подане в сучасних лексикографічних джерелах, зокрема «Словника української мови online» <https://sum20ua.com/Entry/index?wordid=181951&page=1622> : - *Ти божевільна собака. – Я мученик. – Брешеш. – Мученик я, митник* (Довженко 2013: 76).

Доволі часто в щоденнику натрапляємо на лексеми *ангел* і *диявол, сатана*, які О. Довженко цілком логічно вживає в одному реченні для контрастного позначення добра, спокою і миру, з одного боку, і зла, смерті – з другого, порівн.:

Руководство внушило ему мысль, что я враг народа, опасный и вредный человек, националист, контрреволюционер, приспешник Гитлера и дьявола. Я душевно заболел. [...] по ночам мне сняться чудовищные сны. Ангелы оставили мою душу, покинули и улетели безвозвратно (Довженко, 2013: 39);

«Получив крылья, человек приобрел качества не ангела, а сатаны» (Довженко, 2013: 326); *«Приобрета крылья, человек уподобился дьяволу, а не ангелу»* (Довженко, 2013: 338).

Аналіз щоденникового дискурсу доводить, що О. Довженко вірив в існування душі як оселі ангелів, зокрема в кількох записах чітко простежуємо взаємозв'язок між їх присутністю в душі й душевним спокоєм і внутрішньою гармонією кіносценариста. Частіше він розмірковує про цей зв'язок у періоди складного свого психо-емоційного стану, спровокованого цькуванням чиновників за резонансні твори, насамперед такі, як «Битва за Радянську Україну» й «Україна в огні», коли, за його відчуттями, янголи залишають душу письменника і він або передчуває смерть, або хоче померти: *«Ось уже минуло три місяці, як немов ангели покинули мою душу. [...] Мені здається, я загину в цьому році»* (Довженко, 2013: 299). Лексема *ангели* вербалізує тут смисл 'хранителі душевних сил, життєвої енергії'. Щоденникові записи О. Довженка, як видається, дають підстави розмірковувати про семантичне розширення лексеми *душа* смислами 'житло ангелів', а лексеми *ангел* – 'душевна гармонія', 'сила', 'життя'.

У щоденнику часто вживаними є й прецедентні біблійні антропоніми *Христос, Каїн, Іуда (Іуда Іскаріот, Юда)* та ін.

Ім'я Сина Божого *Ісуса Христа* він вживає в тих записах, у яких з ним порівнює своїх героїв, очевидно, для своєрідного зближення людини і Бога, для актуалізації думки, про спорідненість сина людського і Божого, порівн.: *Савка був плотник, як і Христос* (Довженко, 2013: 31). До речі, таке зближення наявне і в інших контекстах, де вживання епітета *божественний (син божественний)* на позначення людини теж спричиняється до біблійних алюзій, актуалізуючи семи 'святий', 'мученицький', 'жертвоний': *«Один син Кравчини, льотчик, ас знаменитий, улюбленець цілого фронту, попав до полону. [...] Описати, як падав під Харковом з неба мій син божественний. Як лежав він, жарений на алюмінієві»* (Довженко, 2013: 415).

Використовуючись у функції символіми, більшість біблізмів-антропонімів і біблізмів-топонімів апелятивізується, зберігаючи при цьому біблійні смисли (*ірод, каїн, хам, іуда (юда)*) (Скаб, 2016: 14) і виявляючи дериваційні потенції для репрезентації української МКС. Мовознавці зазначають, що на дериваційні потенції біблійних крилатих слів та висловів впливають і внутрішньомовні, і позамовні чинники,

«що зумовлюють утворення похідних і регулюють реалізацію закладених системою словотвірних потенцій відфраземного слова: частотність, уживання крилатих слів та висловів, важливість для носіїв мови позначуваної ними сфери, можливість накладання біблійного переносного значення на вже наявні лексичні значення, набуття символічного значення власною назвою-компонентом фразеологічної одиниці» (Скаб, 2014: 246).

Одним з промовистих прикладів вияву потужних дериваційних можливостей є біблізм *Хам*, що означає: «1. *заст.* Зневажлива назва людини з нижчих соціальних верств, станів (у мові панівних класів). 2. *розм., лайл.* Зухвала, груба, нахабна людина // Грубе звертання до кріпака, слуги, наймита. 3. За Біблією — непуцящий син благочестивого Ноя, що поглумився над своїм батьком і був ним проклятий» (ВТСМУ 2009: 1555) У структурі наведеної лексеми відбувається не лише розширення семантики, а й виражена переінтеграція значення, коли етимологічно пряме міфологічне поступається місцем соціально-класовому, етичному й соціально-психологічному (моральному). В О. Довженка лексему *хам* вжито саме в значенні “зухвала, груба, нахабна людина”: *На паску ніхто нікого не вбивав і не було крадіжок. Навіть найбрутальнішому хаму дано було не лаятись у цей великий стрий добрий день* (Довженко, 2013: 88); *Ся скотина своєю «критикою» продавного хама, що осідлала була мою «Землю», привела мене на край могили [...]* (Довженко, 2013: 335). Більше того, письменник розширює семантику лексеми, називаючи нею не лише осіб, а й цілу німецьку націю: *Німці – народ хам* (Довженко, 2013: 198), очевидно, через нелюдські злочини і руйнування, які принесла вона в Україну.

Принагідно зауважимо, що в українській мові лексема *хам* має 17 похідних (*хамів, хамка, хамний, хамство, хамло, хамлюга, хамрило, хамрій, хамула, хамулуватий, хамуватий, хамуватість, хамувато* та ін.), що наслідують переважно семантику другого значення мотиватора (Скаб, 2016: 16). Отже, у цьому разі простежуємо розширення значення бібліїзму, розшарування його структури. У Довженка фіксуємо *охаміти*: *Бажан, на мою думку, зовсім охамів* (Довженко, 2013: 109), *хамський*:

Ця відсутність громадянської гідності, гордості і національної охайності і мужності, якої, я глибоко переконаний, нема у других поневолених країнах, це наша дорога розплата за нікчемне погане виховання молоді, за хамську образу виховання дівчини, за нехтування жіночої природи, за неповагу, за грубість, за позбавлення смаку, мод, елегантності, хороших манер і за відсутність безлічі того, що зробило наших жінок і дівчат, їхнє життя скучним і безбарвним (Довженко, 2013: 211).

Прикметник *хамський* О. Довженко вживає і як компонент компонента-оказіоналізма *поліцейсько-трактирсько-хамський*, напр:

Потім таким же **поліцейсько-тракторно-хамським** чином вона спитала мене, для якої мети, потім помовчала хвилин з три, займаючись підписуванням якихось паперів, соізволіла сказати мені, також не глядя, що вона не може мені виділити нікого в провозаті для огляду участка бетонних заводів (Довженко, 2013: 669).

Уживання письменником іменника **хамуватість** в одному щоденниковому записі поряд з перифрастични найменуванням **тавро хама** О. Довженко відсилає читача до алюзії на старозаповітну історію, у якій ідеться про те, що Ной прокляв свого сина Хама, пророкуючи йому рабство, за те, що він насміявся з голого батька: *Слава богу, найшов-таки свинтуса, що своєю хамуватістю теж будує комунізм і ввійде в нього, і ще може десь в його онуках щезне тавро хама* (Довженко, 2013: 670).

Антропонім **Іуда** в українській лінгвокультурі традиційно апелювати-візується, переходить в загальну назву й уживається як лайка, порівн.: **Іуда (Юда)**, и, чол., зневажл., лайл. «Зрадник, запроданець» [СУМ-11, т.4, с. 57]. Саме так його використовує письменник, вкладаючи в уста своїх персонажів: *Слухай, іудо! Нечиста сило!* (Довженко. Щоденник: 75). Як складник юкстапозита **хижак-іуда** зазначений бібліїзм О. Довженко вживає для найменування певних суб'єктів, яких уважає морально негідними:

Я часом думаю собі: коли вже я ненавиджу наших союзників лукавих, чистеньких людоджерів і дозіровщиків нашої крові – англійців і американців, як же повинен ненавидіти їх Сталін [...]. Як йому витримувати рівновагу, стрічатися з ультурними хижаками-іудами? (Довженко, 2013: 38).

Письменник називає цим іменем своїх сучасників, пишучи з великої букви й тим самим підтверджуючи паралелі з Біблією, актуалізуючи його як біблійну символему, наділяючи характеризовану особу якостями й характеристиками об'єкта, який послужив прототипом для створення алюзії: *Мав бесіду з сентиментальним Іудою Скаріотом Луковим* (Довженко, 2013: 261), за зразком складеного прецедентного імені **Іуда Іскаріот** додаючи до нього й прикладку: *До Шостаковича підійшов раптом Іуда Шапорин, привітав щось, щось шептав, а далі словом вияснилось зі слів Шапорина, що Восьма симфонія – твір трагедійний і тому контрреволюційний і антирадянський* (Довженко, 2013: 285).

Міфотопоніми **пекло, ад** традиційно вживаються в переносному значенні «Нестерпні, жажливі умови, обставини»; «Дуже небезпечне місце» (СУМ-11, т.6: 111): *Рвуться міни навколо! Пикуриють «мессери».* **Пекло** (Довженко, 2013: 150); *Ви лежали такі умучені, такі жалюгідні у цьому пеклі* (Довженко, 2013: 163); *Скажіть нам, товаришу командир, як у вас вистачило сили вилізти в аду і отак крикнути, що ми герої* (Довженко, 2013: 161).

2.2. Фразеологічні бібліізми й цитати в «Щоденнику» О. Довженка

Беззаперечною ознакою щоденника О. Довженка є велика кількість біблійних фразеологізмів: *всевидяще (всевидящее) око* (Довженко. Щоденник: 55, 328), що узятий із християнської символіки, у якій «промисел Божий» зображено в променях, обрамлених трикутником, і означає Бога, усюдисущого й усезнаючого (див.: Коваль, 2012: 288). Отже, у сучасній українській мові не лише виникає нове десакралізоване значення й ФО стає полісемічною, а й відбувається переінтеграція значень, за якої «в процесі розвитку семантичної структури слова на місце прямого номінативного виходить одне з етимологічно похідних» (Лисиченко, 1997: 48). Саме внаслідок цього процесу, спроектованого на фразеологію, носії сучасної української мови як пряме номінативне значення фрази *всевидюче око (всевидящее око)* сприймають нерелігійне десакралізоване значення, що відображено в словнику фразеологізмів української мови, порівн. у щоденнику, де є вживання у значенні «промисел Божий»: *Є бог – плюнь йому у **всевидяче око*** (Довженко, 2013: 55) і де ця ФО вживається для О. Довженком самопортретування: *Дивуюся, чому не найшлося серед них ні одної людини, яка б скористала всі мої знання і моє **всевидящее око** для широкої роботи на користь народу України* (Довженко, 2013: 328).

ФО *Страшний суд* (Довженко. Щоденник: 138, 188) в українській мові вживається в кількох мовних ситуаціях — коли йдеться про щось жахливе або ж тоді, коли йдеться про вимір найвищої справедливості (Коваль 2012: 284). У щоденнику цей бібліїзм ужито як для позначення суду Божого, так і для позначення чогось жахливого, порівняймо: *Це було небо **Страшного суду**, як уявлялося колись у дитинстві. Це небо було надзвичайне [...] А хмар наперло... Ач, що робиться. **Страшний суд**, чи що, починається [...]* (Довженко, 2013: 138); *Тут потрібна детальна розробка. Оточення. Гибель великих. Оточення. Агонія України. **Страшний суд**. Помутилася свідомість. Все пішло прахом і димом. Зброя кинута* (Довженко, 2013: 188).

Бібліїзм *страху ради іудейського*, як зазначає А. Коваль, відійшов «дуже далеко від свого первісного значення» через неправильний переклад із церковнослов'янської мови як «заради іудейського страху», тоді як він перекладається інакше — «заради страху перед іудеями», унаслідок чого сьогодні «він означає страх перед сильними світу цього і загалом перед будь-якою силою» (Коваль, 2012: 262), порівн.: *Не було у вас і чемоданів, кованих з чехлами і мідними цвяхами, щоб утікати на схід **страху ради іудейського*** (Довженко, 2013: 87).

Крім того, у щоденнику вжито такі ФО, як *сіль землі* (Довженко, 2013: 193); *по образу і подобию* (Довженко, 2013: 198); *живий мрець* (Довженко, 2013: 34); *плоть од плоті* (Довженко, 2013: 198, 274); *не віда-*

ють, що творять (Довженко 2013: 189), хліб насущний (Довженко, 2013: 313); у поті лица свого (Довженко, 2013: 327), скрежет зубовний (Довженко, 2013: 674) та ін., іноді по кілька в одному щоденниковому записі, наприклад:

*Кожний народ, як рослина, цвіте своєю партією і вождями. Кожний народ утворює вождя **по образу і подобию** рівнодіючої всіх кращих якостей народу і всякий справжній вождь, що веде за собою маси, є репрезентатив, – і натхненних і **плоть од плоті** народних прагнень* (Довженко, 2013: 198).

Ж. Колоїз зауважує: «Біблійна алюзія є найбільш популярною формою літературної інтертекстуальності, згідно з якою натяки на тексти Святого Писання пронизують структуру всього художнього тексту. Такі “покликання” актуалізують різні біблійні сюжети, розраховані на знання і проникливість читача, що має запропонований натяк прийняти і відповідним чином витлумачити» (Колоїз, 2013: 4).

Для О. Довженка символічною й смислово важливою є алюзія на крилатий вислів *терновий вінок*, що є символом страждання. У щоденникових записах це простежується в трансформованому вислові *терновий дріт*, що є непрямою алюзією на біблійну оповідь про страдництво Ісуса Христа, де страдниками виступають ураїнці, весь український народ, що страждає впродовж багатьох століть, порівн. один із записів, здійснений 4 квітня 1942 року:

*Про що говорили вони. Про владу. Про соціалізм, про колгосп. Про Гітлера, про історія, про Богдана, про Мазепу, про все, це символічна, одвічна картина, многостлітній двобій двох українців, ожорсточених од довгої важкої тернистої дороги. Про Сибір. Розмова може вестися на загальних і крупних планах, голова і дріт, голова і дріт і кров, і блиск очей, і зубів у темряві, і **дріт терновий обвиває голову, і вгрузає шипами в чоло, і кров з чола капле**, і біль, і ненависть, і пристрасть* (Довженко, 2013: 73).

Більш того, цю алюзію Довженко планував винести в сильну текстову позицію – у заголовок, про що свідчить його запис 14 квітня 1942 року: *Учора уночі при свічці читав «**На терновому дроті**»* Гречусі і Жилі (Довженко, 2013: 94), однак митцю, очевидно, через цензуру, довелося змінити назву, у подальшому назвати твір «На колючому дроті».

У досліджуваному тексті є багато залапкованих прецедентних цитат з Біблії, вплетених у текст, порівн.: - *Боже, поможи мені написати оцю книгу!* – кричав би я і просив би. *Та бога вже немає, а є утома в голові і хворе серце і безліч щоденних робіт і «Довліє днів злоба его»* (Довженко, 2013: 219), де вжито відомий євангельський вислів «Доволі днів (на кожен день) його клопоту» (Євангеліє від Матвія 6: 34); ; *за други своя* (Євангеліє від Івана 15: 13): *Ми пролили за «други своя» більше*

крові, аніж «друзи» наші виратили на нас кілограм Рузвельтової ковбаси (Довженко. Щоденник: 312).

Разом із тим трапляються й незалапковані цитати, порівн.: **Земля еси і в землю отидеши** (Довженко, 2013: 327) (Буття 3: 19). Зокрема, євангельський вислів *і буде одне стадо й один пастир!* (Євангеліє від Івана 10:) Довженко використовує для позначення майбутньої об'єднаної України: *Об'єднались усі українські землі. Буде єдине стадо і єдин пастир* (Довженко, 2013: 343).

Непрямою алюзією на Псалом 67, зокрема на рядки *Да воскреснет Бог, и расточатся врази Его, и да бежат от лица Его ненавидящие Его. Яко исчезает дым, да исчезнут; яко тает воск от лица огня, тако да погибнут беси от лица любящих Бога и знаменующихся крестным знамением, и в веселии глаголющих [...] е*, наприклад, такий фрагмент зі щоденника, порівн.: *Тяжко на душі і тоскно. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що **возрадуються врази** і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати* (Довженко, 2013: 269).

Особливо драматично прочитуються записи, що є алюзією на євангельські рядки *Чи є між вами така людина, яка, коли син її попросить у неї хліба, подала б йому камінь? І коли попросить риби, подала б йому змію?»* (Мт. 7: 7–11), які Довженко використав для відображення свого пригніченого душевного стану у зв'язку з розгромом кіноповісті «Україна в огні», порівн.: *Ось уже минуло три місяці, як немов ангели покинули мою душу. Потопавши в стражданнях народу, я попросив **хліба поради**. Мені подали **камінь осуди*** (Довженко, 2013: 322), де значення контекстуальних антонімів *хліб – камінь* посилюється неузгодженими означеннями **хліба поради – камінь осуди**.

У фрагментах, де чітко окреслюється взаємодія біблійного й щоденникового дискурсу, проглядається алюзія з відомим сюжетом про страту безвинного Спасителя (Марк 15: 13), лицемірно здійснювану від імені Бога. Страдником постає О. Довженко, а розпинають його, прикриваючись іменем великого верховного судді й «батька націй» Й. Сталіна, чий авторитет у радянській ідеології тих часів був вознесений до рівня Божого:

*Тоді прийшли на мою политу марним потом ниву недобрі люде, серед зів'ялого саду поставили насіх збиту трибуну, подібну до ешафота, і, прикриваючи свій сором, а хто й не сором, а недобрість чи пустоту свою, кричали голосно: «Ось він! ...**Розіпніть його, розіпніть його!**... Іменем великого бога, отця нашого, – **розіпніть його**. Не своїм іменем, бо в нас його нема, іменем соратника...». Тоді я мовчки впав і вмер* (Довженко, 2013: 392).

У «Щоденнику» є фрагменти, де записи набувають ознак молитви:

«Господи, пошли мені сили. На дай упасти мені в розпач і тугу, щоб не висохло моє серце і не озлобилася душа моя. Пошли мені мудрість про-

стить доброго М. С., що проявився малим у великості своїй, бо слаб єсть чоловік» (Довженко, 2013: 320).

Зауважимо, що автор «Щоденника» сам цитує молитву Єфрема Сиріна, у якій звертається до Всевишнього:

Господи, владико живота мого. Дух празності, унінія, любоначалія, празнословія не даждь ми. ... І, господи царю, даруй ми зріти мої презрішенія і не осуждати брата мого, яко благословен еси вовіки. Амінь (Довженко, 2013: 424).

На інтертекстовий характер «Щоденника», його біблійність, як видається, вказує й вислів *во ім'я отця, і сина, і святого духа* на підтвердження істинності сказаного, що в усіченому вигляді кілька разів використовує О. Довженко: «*Всю Україну, весь народ наш ношу в серці своєму, і ноги мої згинаються під тягарем серця. Во ім'я отця*» (Довженко, 2013: 392); «*Я почну від сього дня берегти себе од лихого ока, од нерозумного слова, од житейських дрібниць. [...] Встановлю вечірній час, як молитву народу, полечу духовним своїм зором на Україну до рідного народу, якого ніжним сином я є, був і буду во ім'я отця*» (Довженко, 2013: 372).

3. Висновок

Отже, бібліїзми, ужиті в щоденникових записах О. Довженка, служать імпліцитним засобом створення інтимізованої тональності, адже, будучи значною мірою прецедентною, спрацьовує на активізацію асоціативної когезії, асоціації ж у такому разі є глибоко особистісними, але разом із тим зрозумілі й небайдужі не лише авторові щоденника.

«Щоденник» О. Довженка можна розглядати як інтердискурсивне утворення, у якому біблійна лексика і фразеологія, зазнаючи семантичних трансформацій є активним і потужним засобом вербалізації світогляду митця, портретування й самопортретування, характеристики героїв майбутніх Довженкових кіноповістей.

Первинні джерела / Primary sources

Берестова, А.А. (2016). *Релігійна прецедентність у мові української прози кінця ХХ – початку ХХІ століття*: дис. ... канд. філол. Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків.

Богдан, С. (2010). Святе Письмо і релігійна лексика в епістолярних текстах Лесі Українки: Бог і Божий. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича*, 506 – 508, 214–223.

- Богдан, С. (2014). Біблеїзми в системі епістолярного автопортретування Лесі Українки. *Волинь філологічна: текст і контекст. Лінгвостилістика XXI століття: стан і перспективи*, 17, 15–36.
- Вільчинська, Т. П. (2013). До проблеми сакрального у творчості Т. Шевченка: лінгвістичний аспект. *Наук. праці Кам'янець-Подільського ун-ту ім. І. Огієнка*, 34, 56–59.
- Великий тлумачний словник сучасної української мови* (з дод., допов. та CD) (2009). Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун».
- Довженко, О. (2013). *Щоденникові записи, 1939–1956. = Дневниковые записи, 1939–1956*. Харків: Фоліо.
- Загнітко, А. (2017). *Теорія лінгвоперсонології*. Вінниця: Нілан Лтд.
- Ігнат'єва, С. (2013). Сакральна комунікація в українському щоденниковому дискурсі. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту*, 659, 28–33.
- Коваль, А. П. (2012). *Спочатку було Слово: крилаті вислови біблійного походження в українській мові*. Київ: Либідь.
- Ковтун, А. (2010). Функціонування сакральної лексики в художньому мовленні ХХ ст. як вимір рівня духовності епохи. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича*, 506–508, 224–229.
- Ковтун, А. А. (2006). *Інноваційні процеси в українській церковно-релігійній лексиці (на матеріалі художньої прози ХХ ст.)*: дис. ...кандидата філол. наук. Чернівці.
- Колоїз, Ж. (2013). Біблійна алюзія як засіб вираження авторської інтенції в романі В. Шкляра «Залишенець. Чорний ворон». *Наук. вісн. Чернів. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича*, 659, 3–9.
- Космеда, Т. А. (2012). *Ego і Alterego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу*: Дрогобич : Коло.
- Коцюбинська, М. Х. *Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість*. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.
- Лисиченко, Л. А. (1997). *Лексико-семантична система української мови*. Харків: Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди.
- Марголит, Е. Я., Тримбач, С. В. (2013). Хроніки трагедії. Довженко О. П. *Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956*. Харків: Фоліо. С. 5–15.
- Піддубна, Н. В. (2019). *Теорія теолінгвістики: феномен біблійності в українській лінгвокультурі та омовлення релігійної картини світу (аналіз дискурсивної практики ХІХ ст.)*. Харків: Майдан.
- Поповський, А. (2013). Сакральний світ Олеса Гончара. *Наук. вісн. Чернів. ун-ту*, 659, 18–23.
- Скаб, М. (2013). Біблійні алюзії в щоденниках Олеса Гончара. *Волинь філологічна: текст і контекст. Лінгвостилістика XXI століття: стан і перспективи*, 15, 302–312.

- Скаб, М. (2016). Вплив Біблії на українську мову: обшир, аспекти та основні проблеми їх вивчення. *Наук. вісн. Чернів. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича*, 772, 13–20.
- Словник української мови: в 11 т. (1970–1980). Київ: Наук. думка.
- Словник фразеологізмів української мови*. (2008). Київ: Наук. думка.
- Ципердюк, О. (2013). Біблійні алюзії в поетичних текстах Василя Герасим'юка. *Наук. вісн. Чернів. нац. ун-ту ім. Юрія Федьковича*, 772, 110–115.

References

- Berestova, A. A. (2016). *Relihiina pretsedentnist u movi ukrainskoi prozy kintsia XX – pochatku XXI stolittia* [Religious precedent in the language of Ukrainian prose of the late 20th – early 21st centuries: dissertation. ... candidate philol. Khark. national ped. University named after H.S. Skovoroda. Kharkiv].
- Bohdan, S. (2010). *Sviate Pysmo i relihiina leksyka v epistoliarnykh tekstakh Lesya Ukrainky: Boh i Bozhyi* [Holy Scripture and religious vocabulary in Lesya Ukrainka's epistolary texts: God and God. *Scientific bulletin of Yuri Fedkovich University of Chernivtsi*, 506–508, 214–223].
- Bohdan, S. (2014). *Bibleizmy v systemi epistoliarnoho avtoportretuvannia Lesya Ukrainky* [Biblicalisms in the system of epistolary self-portraiture of Lesya Ukrainka]. *Philological Volyn: text and context. Linguistics of the 21st century: state and prospects*, 17, 15–36.
- Vilchynska, T.P. (2013). *Do problemy sakralnoho u tvorchosti T. Shevchenka: lnhvistychnyi aspekt* [To the problem of the sacred in the work of T. Shevchenko: linguistic aspect. *Science works of the Kamianets-Podilskyi University named after I. Ohienko*, 34, 56–59].
- Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy (z dod., dopov. ta SD)* [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (with addendum, addendum and SD) (2009). Kyiv; Irpin: VTF „Perun”].
- Dovzhenko O. (2013). *Shchodennykovi zapysy, 1939–1956. = Dnevnykovie zapysy, 1939–1956.* [Diary entries, 1939–1956. = Diary entries, 1939–1956. Kharkiv: Folio.
- Zagnitko A. (2017). *Teoriia lnhvopersonolohii* [Theory of linguistic personology. Vinnytsia: Nilan Ltd].
- Ignatieva S. (2013). *Sakralna komunikatsiia v ukrainskomu shchodennykovomu dyskursi* [Sacred communication in Ukrainian diary discourse. *Science release Chernivtsi Univ.*, 659, 28–33].

- Koval A. P. (2012). *Spochatku bulo Slovo: krylati vyslovy bibliinoho pokhodzhenia v ukrainskii movi* [In the beginning was the Word: proverbs of biblical origin in the Ukrainian language. Kyiv: Lybid].
- Kovtun A. (2010). Funktsionuvannia sakralnoi leksyky v khudozhnomu movlenni KhKh st. yak vymir rivnia dukhovnosti epokhy [The functioning of the sacred vocabulary in artistic speech of the 20th century. as a measure of the level of spirituality of the era. *Scientific Bulletin of Yuriy Fedkovich University of Chernivtsi*, 506–508, 224–229].
- Kovtun A. A. (2006). *Innovatsiini protsesy v ukrainskii tserkovno-relihiinii leksytsi (na materiali khudozhnoi prozy XX st.)* [Innovative processes in the Ukrainian church and religious lexicon (on the material of artistic prose of the 20th century): diss. ... candidate of philology. of science Chernivtsi].
- Kolois Zh. (2013). Bibliina aliuziia yak zasib vyrazhenia avtorskoi intentsii v romani V. Shkliara «Zalyshenets. Chornyi voron». [Biblical allusion as a means of expressing the author's intention in V. Shklyar's novel „The Leftover. Black Raven”. *Science release Chernivtsi national University named after Yuriy Fedkovich*, 659, 3–9].
- Kosmeda T. A. (2012). *Ego i Alterego Tarasa Shevchenka v komunikatyvnomu prostori shchodennykovoho dyskursu* [Ego and Alterego of Taras Shevchenko in the communicative space of daily discourse: Drohobych: Kolo].
- Kotsyubynska M. Kh. *Lysty i liudy: rozдумы pro epistoliarnu tvorchist* [Letters and people: reflections on epistolary creativity. Kyiv: SPIRIT AND LETTER].
- Lysychenko L. A. (1997). *Leksyko-semantychna systema ukrainskoi movy* [The lexical-semantic system of the Ukrainian language. Kharkiv: Khark. state ped. University named after H. S. Skovoroda].
- Margolyt E. Ya., Trimbach S. V. (2013). *Khronyky trahedy. Dovzhenko O.P. Shchodennykovi zapysy, 1939–1956 = Dnevnykovye zapysy, 1939–1956.* [Chronicles of a tragedy. Dovzhenko O.P. Diary records, 1939–1956 = Diary records, 1939–1956. Kharkiv: Folio. P. 5–15].
- Podubna N. V. (2019). *Teoriia teolinhvistyky: fenomen bibliinosti v ukrainskii linhvokulturi ta omovlennia relihiinoi kartyny svitu (analiz dyskursyvnoi praktyky KhIKh st.)*. [The theory of theo-linguistics: the phenomenon of biblicalness in Ukrainian linguistic culture and the washing of the religious picture of the world (analysis of the discursive practice of the 19th century). Kharkiv: Maidan].
- Popovsky A. (2013). Sakralnyi svit Olesia Honchara [Sacred world of Oles Honchar. *Science release Chernivtsi Univ.*, 659, 18–23.
- Skab M. (2013). Bibliini aliuzii v shchodennykakh Olesia Honchara [Biblical allusions in the diaries of Oles Honchar. *Philological Volyn: text and context. Linguistics of the 21st century: state and prospects*, 15, 302–312].

- Skab M. (2016). Vplyv Biblii na ukrainsku movu: obshyr, aspekty ta osnovni problemy yikh vyvchennia [The influence of the Bible on the Ukrainian language: scope, aspects and main problems of their study. *Science release Cherniv. nat. University named after Yuri Fedkovich*, 772, 13–20].
- Slovnyk ukrainskoi movy*: v 11 t. (1970–1980). [*Dictionary of the Ukrainian language*: in 11 volumes (1970–1980). Kyiv: Nauk. Dumka].
- Slovnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy* (2008). [*Dictionary of phraseological units of the Ukrainian language*. Kyiv: Nauk. Dumka].
- Tsyperdyuk O. (2013). Bibliini aliuzii v poetychnykh tekstakh Vasylia Herasym'iuka [Biblical allusions in the poetic texts of Vasyl Gerasymyuk. *Science release Chernivtsi national University named after Yurii Fedkovich*, 772, 110–115. the late 20th and early 21st centuries].